

هنرهای صناعی خراسان بزرگ

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Vol.1, No.4, Winter 2024

۱-۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸

وارسی محراب‌های گچ‌بری مسجد کرمانی تربت‌جام و تاریخ‌گذاری آن‌ها

➤ **زهرا راشدنیا:** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، ایران

➤ **احمد صالحی‌کاخکی:** دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، ایران salehi.k.a@au.ac.ir

چکیده

Abstract

Masjid-I Kirmani, in the complex of the Shaikh Jam's tomb has a very important status due to the existence of two exquisite stucco mihrabs. Due to extensive damages and restoration, the inscriptions of the history date for the two mihrabs are flawed and not recognizable. Numerous and various points of views are expressed about the probable date of mihrabs none of which is definite. This study sought to answer the following questions; What are the Visual characteristics of the Stuccoed mihrabs of Masjid of Kirmani Turbat- I Jam? What are the reasons attributed to or the mihrabs to the second half of the eighth century AD/First quarter Ninth Century AD? This study indeed intends to introduce and recognize this masjid mihrabs, while offering a more acceptable date for the mihrabs through a comparative study and via examining some details of Motifs. Method of data collection has been made based on field studies and citation to the written references. The collected data were then analyzed through a historical-analytical method and with a comparative approach. Having analyzed the structure, motifs, and inscriptions of the mihrabs against the ones with specific as well as unspecified dates holding kirmani's signature, a developmental path can be observed in most motifs and inscriptions of the two mihrabs. Furthermore, by considering other reasons such as, the similarity of grave tiles attributed to architect Kirmani to two tiles in the "Yazd jomeh Masjid" and the elegance of the motifs and inscriptions of the Thuluth belt of the kirmani Masjid, these mihrabs can be attributed to the second half of the eighth century AD/ the First quarter Ninth Century AD.

Keywords: Dating, Masjid-I Kirmani of Turbat- I Jam, Stuccoed mihrabs, Second half of the Eighth Century AD, First quarter Ninth Century AD

مسجد کرمانی، در مجموعه مزار شیخ جام، به سبب داشتن دو محراب گچ‌بری نفیس، حائز اهمیت بسیار است. به علت آسیب فراوان و مرمت‌های انجام‌شده، کتیبه‌های تاریخ‌ساخت این دو محراب، مخدوش شده و قابل‌تشخیص نیست. نظرات مختلف و متعددی، درباره تاریخ احتمالی ساخت محراب‌ها، مطرح گردیده است که قطعیت آن‌ها معلوم نیست. این پژوهش، در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است: محراب‌های گچ‌بری مسجد کرمانی تربت‌جام، دارای چه ویژگی‌های بصری است و دلایل انتساب محراب‌ها، به نیمه دوم قرن هشتم هجری/ ربع اول قرن نهم هجری چیست؟ تا بتواند ضمن معرفی و بازشناسی محراب‌های این مسجد، از طریق مطالعه تطبیقی و بررسی برخی جزئیات نقوش، تاریخ دقیق‌تری را، برای آن‌ها ارائه دهد. روش یافته‌اندوزی بر پایه مطالعات میدانی، و با استناد به منابع مکتوب صورت گرفته که به روش تاریخی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی، به تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده از نمونه‌های مطالعاتی می‌پردازد. پس از آنالیز ساختار، نقوش و کتیبه‌های محراب‌های مسجد کرمانی، با محراب‌های تاریخ‌دار و بدون تاریخی که دارای امضای کرمانی هستند، یک سیر پیشرفت را، در بیشتر نقوش و کتیبه‌های این دو محراب همچون؛ نحوه ترکیب‌بندی اسلیمی‌های موجود در لابه‌لای کتیبه اصلی که با فشردگی و شلوغی خاصی همراه است، تزیینات آژده‌کاری بسیار متنوع، پیچیده و پُرکار بودن فرمی‌گره-مانند در گوشه کتیبه اصلی مسجد کرمانی تربت‌جام نسبت به نمونه‌های قبلی، می‌توان مشاهده کرد. همچنین با در نظر گرفتن دلایلی دیگر همچون تشابه کاشی‌های قبر منتسب به استاد کرمانی به دو لوح کاشی در مسجد جامع یزد و ظرافت نقش‌ها و کتیبه کمربندی ثلث مسجد کرمانی، این محراب‌ها را، می‌توان به نیمه دوم قرن هشتم هجری/ ربع اول قرن نهم هجری منسوب دانست.

واژگان کلیدی: تاریخ‌گذاری، مسجد کرمانی تربت‌جام، محراب‌های گچی، نیمه دوم قرن هشتم هجری، ربع اول قرن نهم هجری.

مقدمه

مسجد کرمانی تربت‌جام، به دلیل دارا بودن تزیینات گچ‌بری شاخص، معروف است. محراب‌های این مسجد توسط هنرمندی به نام «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» ساخته شده است، اما به دلیل تخریب کتیبه سال ساخت محراب و تاریخ ساخت آن، مشخص نیست، از این‌رو در بیشتر منابع در مورد تاریخ ساخت این محراب‌ها با شک و گمان صحبت شده است و بیشتر محققین این محراب‌ها را، مربوط به نیمه اول قرن هشتم هجری معرفی کرده‌اند. به دلیل مبهم بودن تاریخ ساخت بنا و شاخص بودن محراب‌های آن، لزوم ارائه تاریخ‌گذاری دقیق‌تری احساس می‌شود. لذا اهداف مقاله حاضر، معرفی محراب‌های گچ‌بری و برخی دیگر از تزیینات گچ‌بری مسجد کرمانی تربت‌جام و ارائه تاریخ مناسب برای محراب‌های آن و پاسخگویی به این سؤالات است؛ محراب‌های گچ‌بری مسجد کرمانی تربت‌جام، دارای چه ویژگی‌های بصری است و دلایل انتساب محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام، به نیمه دوم قرن هشتم هجری / ربع اول قرن نهم هجری چیست؟ به دلیل وجود امضاء کرمانی در محراب‌های این مسجد، محراب‌های گچ‌بری تاریخ‌دار و یا بی‌تاریخ دارای امضای کرمانی، برای مطالعه تطبیقی مورد استفاده قرار گرفته است. جهت تاریخ‌گذاری محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام، ابتدا منابع کتابخانه‌ای در حیطه موضوع پژوهش و سپس مطالعات میدانی، بازدید و عکاسی از محراب‌های مورد پژوهش و بناهای مشابه از قبیل؛ محراب امام‌زاده ربیع‌خاتون اشترجان، محراب‌های مسجد کوچه‌میر نطنز و محراب آرامگاه میر زبیر سیرجان انجام شد. در ادامه کار؛ طراحی نقوش، کتیبه‌ها و ساختار محراب‌ها با نرم‌افزارهای مختلف صورت گرفت و از طریق مطالعه تطبیقی، تلاش گردیده تا به هدف‌های تعیین‌شده، دست یافته شود.

پیشینه پژوهش

اگرچه در منابع گوناگون به مسجد کرمانی مزار شیخ جام و تزیینات گچ‌بری آن پرداخته شده است، اما تاکنون، پژوهش مستقلی، در این زمینه و همچنین تاریخ ساخت تزیینات گچ‌بری این مسجد، صورت نگرفته است. پوپ و گلمبک، از جمله پژوهشگرانی هستند که تاریخ محراب را، مربوط به

نیمه دوم قرن هشتم هجری / نیمه دوم قرن چهاردهم میلادی می‌دانند ولی در ارائه این تاریخ‌ها، دلایل قانع‌کننده و کافی بیان نکرده‌اند. گلمبک (۱۳۶۴) با توجه به یک سری عناصر معماری، تزیینات گچ‌بری و با استناد به یک نسخه خطی، تاریخ ساخت مسجد کرمانی و محراب را، به نیمه دوم قرن هشتم هجری منتسب می‌نماید. پوپ (۱۳۸۷) آن را، متعلق به اواخر قرن هشتم هجری / اواخر قرن چهاردهم میلادی و در جایی دیگر، آن را، تقریباً معاصر با نماسازی تیموری (۸۴۴ق) می‌داند. ویلبر (۱۳۶۶) تزیینات گچ‌بری قسمتی را که نمازخانه سنی می‌نامد از نظر سبک کار، متعلق به نیمه اول قرن هشتم هجری می‌داند. مولوی در کتاب آثار باستانی خراسان بر اساس محراب یافت شده از صحن مسجد کرمانی، محراب داخلی این مسجد را، ۷۱۲ق تاریخ‌گذاری نموده و قیصری (۱۳۶۱) نیز به نقل از وی، همین تاریخ را، برای محراب‌ها پذیرفته است. دانشدوست (۱۳۶۴) بر اساس قطعات شکسته به‌دست‌آمده از نمای خارجی مسجد کرمانی، برای محراب صحن و محراب داخلی مسجد، تاریخ ۷۲۸ یا ۷۱۸ق را پیشنهاد داده و اوکین (۱۹۹۵) نیز، تاریخ مسجد کرمانی و گچ‌بری‌های آن را، تاریخی بین ۷۱۲ق و ۷۲۸ق بیان می‌کند. محققین دیگری نیز همچون صابرمقدم (۱۳۸۳)، حاجی قاسمی (۱۳۸۳)، بختیاری شهری (۱۳۸۵) و کیانی (۱۳۸۷) به تبعیت از مولوی و یا دانشدوست، تاریخ ساخت محراب‌ها را، سال ۷۱۲ق یا سال ۷۱۸ یا ۷۲۸ق ذکر کرده‌اند. صالحی‌کاخکی و تقوی‌نژاد (۱۳۹۶) در مقاله‌ای ضمن ارائه نموداری از نسب‌نامه هنرمندان گچ‌بر کرمانی در قرن هشتم هجری، محراب داخلی مسجد کرمانی را، نیز به قرن هشتم هجری منسوب نمودند. برخی پژوهشگران مانند؛ عقابی (۱۳۷۶) و شاطریان (۱۳۹۰) در مورد تاریخ ساخت محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام، اظهارنظری ننموده و فقط در مورد تاریخ ساخت مسجد، اشاراتی داشته‌اند. با این حال، هیچ‌کدام از تاریخ‌های ارائه‌شده در بالا، نمی‌تواند صحیح باشد. به دلیل این‌که گچ‌بری‌ها، یا از نظر سبک و کیفیت اجرا، تشابهی به گچ‌بری‌های نیمه اول قرن هشتم هجری ندارند و یا این‌که محققین دلایل قانع‌کننده‌ای، در تاریخ‌گذاری‌های خود، ارائه نکرده‌اند.

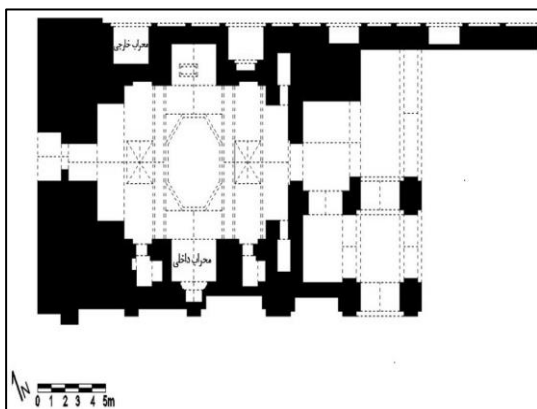
روش پژوهش

که با گچ‌بری‌های محراب داخلی مسجد کرمانی، تطبیق دارد (همان: ۶۱) (نقشه ۱).

پژوهش حاضر بر اساس ماهیت و روش، از گونه تحقیقات توصیفی-تحلیلی با نگرش تاریخی-تطبیقی و به لحاظ هدف، از نوع پژوهش‌های کاربردی است. از این‌رو، ابتدا یافته‌ها ارائه شده‌اند و پس از مطالعه انواع و چگونگی آن‌ها به مقایسه نمونه‌های منتخب پرداخته شده است. روش یافته‌اندوزی اطلاعات و داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و مشاهدات عینی (میدانی) می‌باشد.

مسجد کرمانی مجموعه مزار شیخ تربت‌جام

مجموعه تاریخی تربت شیخ‌جام، واقع در شهرستان تربت‌جام در خراسان رضوی، مشتمل بر چند بنا و فضای معماری می‌باشد که در اضلاع غربی و شمالی حیاطی مستطیل شکل و بزرگ، در دوره‌های مختلف، پیرامون مزار شیخ شکل‌گرفته است (گلمبک، ۱۳۶۴: ۱۷-۱۶). یکی از بناهای مجموعه، مسجدی است معروف به «مسجد کرمانی» که در سمت چپ ایوان قرارگرفته و از طریق درگاه واقع در ایوان، می‌توان به داخل آن راه یافت. این مسجد با پلان مستطیلی شکل به ابعاد $۱۷ \times ۱۰/۷۰$ متر، دارای چهار شاه‌نشین در وسط هر ضلع و حجره‌هایی (چله‌خانه) در اضلاع غربی و شرقی است. در شاه‌نشین غربی آن، محراب گچ‌بری پرکار و نفیسی و در مقابل آن، قبری منسوب به استاد کرمانی، سازنده محراب قرار دارد. سقف این بنا دارای پنج قسمت است. در شاه‌نشین شمالی و جنوبی، با پوشش نیم گنبدی که در جلوی هرکدام دو تویزه با طاق خوانچه‌پوش قرار دارد و سرانجام در مرکز بنا، بر روی چهار تویزه، گنبد کوچکی زده‌اند که بعداً بازسازی شده است (صالحی‌کاخکی، ۱۳۷۲: ۱۳۹). در زیر این گنبد، در کف مسجد، سردابی کشف شد که داخل آن سه تابوت قرار داشت (دانشدوست، ۱۳۶۴: ۶۰). در نمای خارجی مسجد کرمانی، رو به صحن اصلی، طاق‌نمایی (چهارطاق نما) وجود دارد که برخی از آن‌ها فروربخته و برخی تقریباً مسطح است که از آن‌ها، دو طاق‌نمایی که بعد از ایوان قرارگرفته‌اند، دارای مقرنس‌کاری با اسلوب به‌کاررفته در داخل بنا هستند و حواشی آن‌ها نیز دارای گچ‌بری‌هایی نظیر نمونه‌های داخل بناست. در اولین غرفه طرف راست که مجاور پایه‌های ایوان بزرگ است، ضمن خاک‌برداری‌ها، محرابی گچ‌بری ظاهر شد

نقشه ۱: پلان مسجد کرمانی تربت‌جام و موقعیت قرارگیری محراب‌های داخلی و بیرونی در آن
 مأخذ: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی خراسان رضوی؛ باز ترسیم نگارندگان

تزیینات گچ‌بری مسجد کرمانی تربت‌جام

مهم‌ترین تزیینات گچ‌بری‌های مسجد کرمانی شامل کتیبه کمربندی، لوح‌های گچ‌بری مشبک و دو محراب است که در زیر به شرح آن‌ها پرداخته می‌شود. کتیبه کمربندی و دیگر تزیینات گچ‌بری مسجد (به غیر از محراب‌ها): فضای داخل مسجد کرمانی شامل تعدادی قوس تزیینی (دوازده) در اطراف حجره‌ها، در بالای در چله‌خانه‌ها است، در بالای این قسمت و در کمرگاه بنا، کتیبه قرآنی پرکاری است که به‌طور افقی زیر پاکار سرتاسر تویزه‌ها قرار دارد. این کتیبه، به قلم ثلث و بسیار ظریف و پرکار است، در فواصل منظم کتیبه مذکور، تزیینی گره مانند، دیده می‌شود (تصویر ۱). در پایین مقرنس‌های شمالی و جنوبی (در بالای کتیبه کمربندی) جمعاً هشت لوح گچ‌بری مشبک بی‌نظیر وجود داشته که امروزه هفت لوح آن باقی مانده است (تصویر ۲). (گلمبک، ۱۳۶۴: ۲۴؛ صالحی‌کاخکی، ۱۳۷۲: ۱۲۹-۱۴۰)، همچنین در دهانه جانبی ضلع شمالی محراب، لوحی کوچک، با امضاء «استاد محمد فقیر» وجود دارد (صابر مقدم، ۱۳۸۳: ۵۶) (تصویر ۳).

محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام: محرابی است مستطیل شکل عریض و مرتفع، با پیشانی بلند و دارای یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار که بر دو ستون‌نما با سرستون‌های گلدانی شکل قرار دارد (تصویر ۴).

تزئینات محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام

کتیبه‌ها: کتیبه‌ها به قلم ثلث، نسخ و خط کوفی در زمینه‌ای از نقوش اسلیمی و یا ساده نوشته شده‌اند که شاهکاری از هنر خطاطی با گچ هستند که در ادامه به شرح آن‌ها می‌پردازیم:

کتیبه اول: کتیبه‌ای در اطراف طاق‌نما، به قلم نسخ، بر زمینه‌ای از نقوش اسلیمی، شامل سوره «فتح»، آیات ۴-۱، به صورت برجسته نقش بسته است که در ابتدای این کتیبه، کلمه «الله» به دلیل ساییده شدن و کلمات «الرحمن الرحیم» به دلیل گچ مالی کردن کاملاً مشخص نیست و همچنین سمت چپ این کتیبه نیز از بین رفته است و تا اواسط آیه چهارم قابل خواندن است.

«بِسْمِ [...] حِیْمٍ. إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا. لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يَتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا. وَ يَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيمًا. هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ [...]» (تصاویر ۵ و ۶)

کتیبه دوم: قوس محراب کتیبه‌ای از سوره «آل عمران» به قلم ثلث، بر زمینه‌ای ساده، به صورت برجسته دارد که اعراب آن نیز نقر شده است: «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُوتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَ تُنزعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَ تُعزِّزُ مَنْ تَشَاءُ وَ تُدَلِّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ تُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ تُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ تُرزِقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (تصاویر ۵ و ۷).

کتیبه سوم: در زیر قوس محراب، کتیبه‌ای به قلم ثلث، شامل سوره «یونس»، آیات ۶۲-۶۳ موجود است که از سمت راست چنین خوانده می‌شود: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ [...] آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ» (تصاویر ۵ و ۸).

کتیبه چهارم: دو کلمه به خط کوفی نیز، در این محراب موجود است: یکی در ابتدای حاشیه دوم سمت راست محراب،

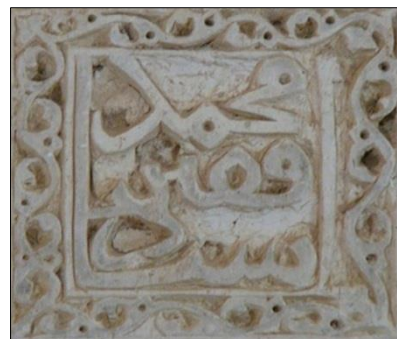
تصویر ۱: قسمتی از کتیبه کمربندی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

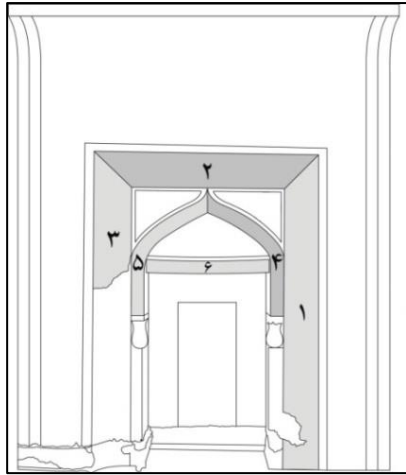
تصویر ۲: (الف): یکی از لوح‌های گچ‌بری مشبک موجود در مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲: (ب): جزئیاتی از لوح
مأخذ: نگارندگان

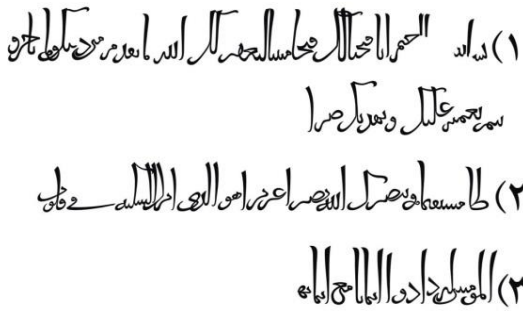

تصویر ۳: کتیبه‌ای با رقم «استاد محمد فقیر» در مسجد کرمانی
تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

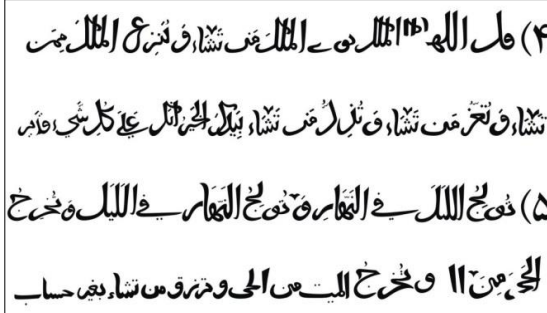

تصویر ۵: جانمایی تعدادی از کتیبه‌های محراب داخلی مسجد

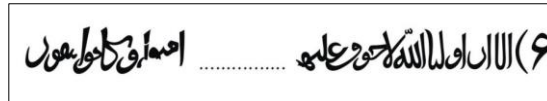
کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۶: طرح کتیبه اول محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۷: طرح کتیبه دوم محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۸: طرح کتیبه سوم محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

شامل کلمه «الله» و دیگری در ابتدای حاشیه دوم از سمت چپ محراب، شامل کلمه «اکبر» (تصویر ۹).

کتیبه پنجم: در سمت راست بدنه داخلی محراب، امضاء سازنده محراب، در قابی مربع شکل که پیرامون آن را، نقوش زنجیرباف احاطه کرده، موجود است (تصویر ۱۰). «عمل عبد الضعیف النحیف الراجی الی رحمہ رب العزیز خواجه بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی».

در سمت چپ بدنه داخلی محراب، قابی مربع شکل، هم اندازه قاب هنرمند سازنده محراب، دیده می‌شود که به احتمال زیاد، در بردارنده تاریخ ساخت محراب بوده که از بین رفته است (دانشدوست، ۱۳۶۴: ۶۱). کتیبه دیگر در دیوار انتهایی محراب وجود داشته که از سمت راست شروع و تا زیر طاق محراب بالا آمده و سپس زیر قوس و طرف چپ محراب را، در برگرفته که آن هم از بین رفته است (صالحی-کاخکی، ۱۳۷۲: ۱۴۲).

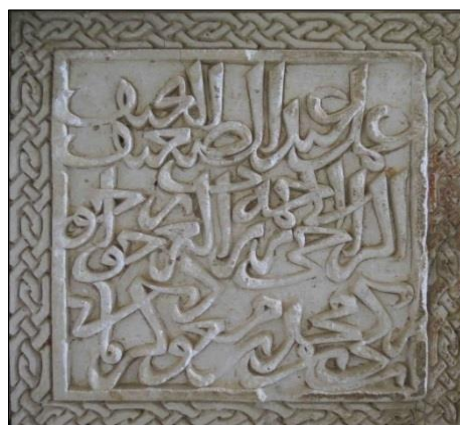

تصویر ۴: محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

نقوش تزئینی: نقوش محراب را، انواع اسلیمی از قبیل: اسلیمی‌های دهان‌اژدری، اسلیمی‌های مزین شده با خطوط موازی (هاشور) و آژده‌کاری (تصویر ۱۲)، گل و برگ‌های ختایی شامل؛ گل‌ها و شکوفه‌های چند گلبرگی که با خطوط موازی (هاشور) و حفره‌های کوچک توخالی تزئین شده و برگ‌های فاقد دندانه و با دندانه کم است، نقوش هندسی و صلیب شکسته، تشکیل می‌دهد. در طرفین محراب، دو نوار به عرض دوازده سانتی‌متر قرار دارد که نوار اول شامل ترکیبی از نقوش گره‌خورده و صلیب شکسته است (تصویر ۱۱) و نوار دوم را، گل‌ها و شکوفه‌های چند گلبرگی که سطوح آن، با خطوط موازی (هاشور) و حفره‌های کوچک توخالی، تزئین شده است، نشان می‌دهد. خطوط موازی (هاشور) در اکثر گل‌های این بخش، به‌مرور زمان ساییده شده و مشخص نیست (تصویر ۱۲). پس از آن‌ها، در حاشیه دیگری به عرض ۴۰ سانتی‌متر، نقوش اسلیمی برجسته‌ای دیده می‌شود که دو طرف و پیشانی محراب را، تا کتیبه کمرگاهی، می‌پوشاند (تصویر ۱۳). بعد از آن، حاشیه‌ای از گل‌بوته، مشابه گل‌های نوار دوم، اما در اندازه کوچک‌تر، به عرض هفت سانتی‌متر، قرار دارد (تصویر ۱۴). قسمت اصلی محراب، طاق‌نماست که بر فراز دو نیم ستون با سرستون‌های گلدانی شکل قرار دارد که با تزئینات گیاهی همچون؛ اسلیمی و گل‌های هشت پر آراسته گردیده است. لچکی‌های دو طرف طاق‌نما را، دوایری که پیرامون آن را، نقوش اسلیمی که توسط خطوط موازی (هاشور) و حفره‌های کوچک توخالی مزین شده است، تشکیل می‌دهد (تصویر ۱۵). دور تا دور لچکی‌ها را، نواری باریک از نقوش هندسی احاطه کرده است (تصویر ۱۶). حاشیه داخلی قوس طاق‌نما را، ترکیبی از نقوش گیاهی و گره، مزین کرده است. طرح داخلی طاق‌نما را، به‌صورت برجسته با نقوش اسلیمی دهان‌اژدری (تصویر ۱۷)، گل‌های (شش و هشت پر) و تزئینات آژده‌کاری به‌صورت زیبایی گچ‌بری کرده‌اند (تصویر ۲۳). پیرامون این طرح را، یک نوار باریک از نقوش اسلیمی ساده احاطه کرده است (تصویر ۱۸). در سمت راست قسمت داخلی محراب، در زیر کتیبه سازنده محراب، گلدانی دیده می‌شود که گل‌هایی از آن خارج شده‌اند و ترنجی نیز در وسط قرار گرفته است، در پیرامون آن نیز نقشی هندسی دیده می‌شود

تصویر ۹: طرح دو کتیبه «الله» و «اکبر» در طرفین پیشانی محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام مأخذ: (طرح از علی راشدنیا)

تصویر ۱۰: کتیبه هنرمند سازنده محراب داخلی مسجد کرمانی

تربت‌جام

مأخذ: (تقوی‌نژاد، ۱۳۹۲)

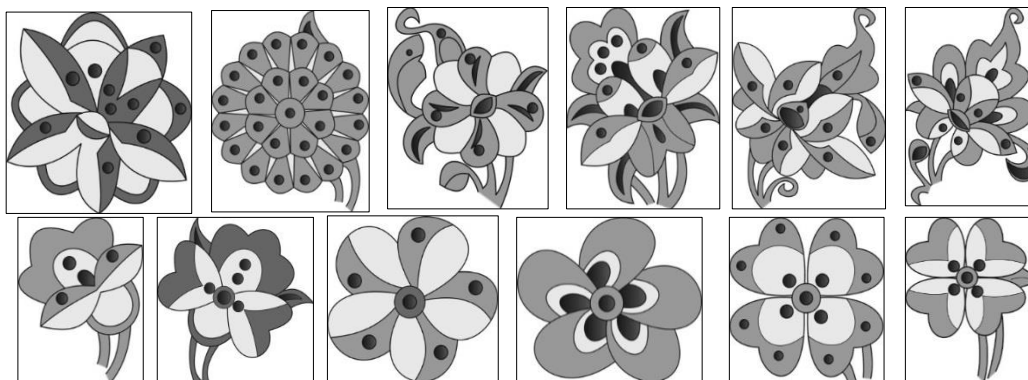
تصویر ۱۱: طرح حاشیه بیرونی محراب داخلی مسجد کرمانی

تربت‌جام

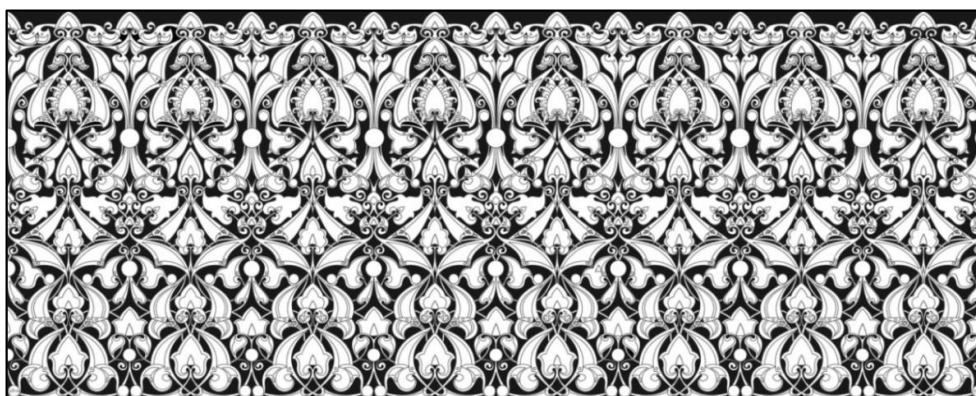
مأخذ: نگارندگان

قسمت‌های محراب، به نظر الحاقی و بعداً به این قسمت اضافه شده است.

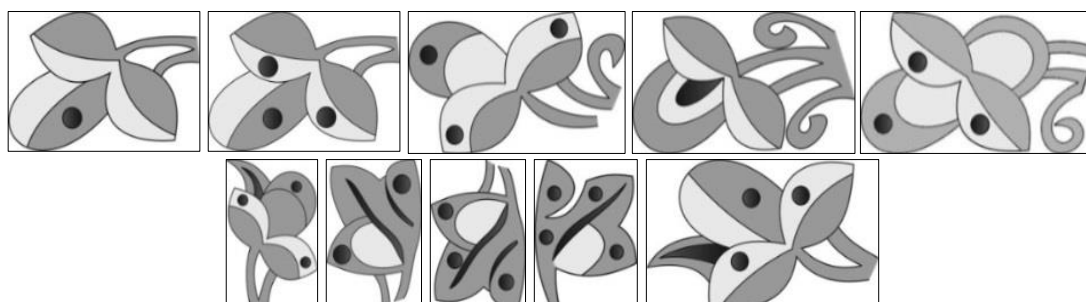
(تصویر ۱۹). در قسمت داخلی محراب، یک لوح مستطیل شکل قرار دارد که در دو نوار، با نقوش هندسی تزیین شده است، این بخش، با توجه به ظرافت و پیچیدگی نقوش سایر

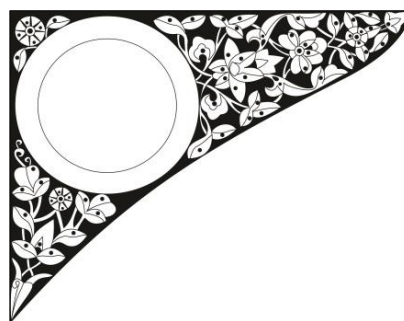
تصویر ۱۲: طرح گل‌های ختایی موجود در حاشیه دوم محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۳: طرح پیشانی و حاشیه سمت راست و چپ محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۴: طرح گل‌ها، غنچه‌ها و برگ‌های ختایی در محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۵: طرح لچکی محراب داخلی مسجد کرمانی

تریت‌جام

مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۶: طرح نقش هندسی دور لچکی محراب داخلی مسجد کرمانی

تریت‌جام

مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۷: طرح نمونه‌ای

از اسلیمی دهان‌اژدری

موجود در محراب

داخلی مسجد کرمانی

تریت‌جام

مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۸: طرح نقش اسلیمی پیرامون طرح اصلی طاق‌نمای

محراب داخلی مسجد کرمانی تریت‌جام

مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۹: طرح نقش هندسی در زیر کتیبه

هنرمند سازنده محراب داخلی مسجد

کرمانی تریت‌جام

مأخذ: نگارندگان

کتیبه اول: محراب دارای حاشیه بزرگ کتیبه‌دار به قلم ثلث بر زمینه‌ای از نقوش اسلیمی، شامل آیاتی از سوره «جن» که تا اواسط آیه ۲۳ جایی که کلمه «الله» است خوانده می‌شود که قسمت عمده آن از بین رفته است و آنچه برجای مانده چنین است: «وَإِنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا وَ أَنَّهُ [...] [لَنْ أجدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا إِلَّا بَلَاغًا مِّنَ اللَّهِ [...]».

کتیبه دوم: در قسمت فرورفتگی داخل محراب، طرح یک طاق‌نماست که در زیر قوس آن بین دو سرستون کتیبه افقی به قلم ثلث موجود است: سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ (وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ

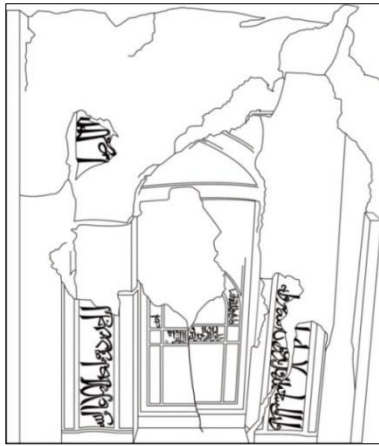
کتیبه سوم: در قوس این طاق‌نما، کتیبه‌ای به خط کوفی، شامل سوره «توحید» وجود داشته که از آن فقط آیه اول «قل

محراب بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تریت‌جام

محرابی است مستطیل شکل به ابعادی حدود $۱/۳۵ \times ۲$ متر که بر روی خشت‌هایی به ابعاد $۳۰ \times ۳۰ \times ۸$ سانتی‌متر ساخته شده است (همان، ۱۳۷۲: ۱۴۳) (نقشه ۱). محراب دارای یک حاشیه کتیبه‌دار در اطراف، یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار است که بر روی دو ستون‌نما قرار دارد و در قسمت فرورفتگی محراب نیز یک طرح طاق‌نما موجود است (تصویر ۲۰).

تزئینات محراب بیرونی

کتیبه‌ها: کتیبه‌های این محراب به قلم ثلث و خط کوفی در زمینه از نقوش اسلیمی یا ساده شامل آیات قرآن، شعارهای مذهبی، نام هنرمند و تاریخ ساخت محراب است. کتیبه‌های این محراب بدین قرار است:

تصویر ۲۱: طرح کتیبه‌های محراب بیرونی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲۲: کتیبه هنرمند سازنده محراب بیرونی
مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲۰: محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
مأخذ: نگارندگان

هوالله احد» و کلمه آخر آیه چهارم این سوره «احد» باقی‌مانده است^۱ (تصویر ۲۱).

کتیبه چهارم: در سمت راست بدنه داخلی محراب، همچون سایر محراب‌های ذکرشده، امضاء سازنده محراب، به قلم ثلث، چنین آمده است (تصویر ۲۲): «عمل المسکین المستکین الحافی (?) خواجه بن زکی بن محمد بن مسعود الکرمانی»^۲ (همان، ۱۳۷۲: ۱۴۵، ۱۴۴؛ O'kane, 1995: 89).

کتیبه پنجم: در مقابل کتیبه سازنده محراب، کتیبه دیگری، دربردارنده تاریخ ساخت محراب بوده که فروریخته است، ولی در ضمن خاک‌برداری‌های سازمان حفاظت آثار باستانی خراسان کشف و بازسازی گردیده که متن آن چنین است (تصویر ۲۳): «تَمَّتِ الْمِحْرَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ وَ حَسَنِ تَوْفِيقِهِ فِي أَوَاخِرِ [...] شَهْرِ... مُحَرَّمِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ عِشْرِ (رین) [...]» (دانشدوست، ۱۳۶۴: ۵۸).

الحافی (?) خواجه بن زکی بن محمد بن مسعود الکرمانی» و در مقاله اوکین هنرمند محراب؛ «عمل المسکین المستکین الجامی خواجه بن زکی بن محمد بن مسعود الکرمانی» است. تفاوت در کلمه چهارم است که صالحی‌کاخکی «الحافی (?)» و اوکین «الجامی» آورده است.

۱. در قسمت بالای این کتیبه نیز، کتیبه دیگری به خط کوفی، در قابی مستطیل شکل وجود داشته است که اکنون ریخته و موجود نیست.

۲. به دلیل آسیب دیدن این کتیبه به‌خاطر صوص در مرکز آن، امکان ترسیم کامل آن، وجود نداشت. در پایان‌نامه صالحی‌کاخکی هنرمند محراب، چنین معرفی شده است؛ «عمل المسکین المستکین

و هندسی قرار گرفته که سرستون‌های آن از بین رفته است. حاشیه‌ای مرکب از نقوش گیاهی و گره، حاشیه داخلی قوس طاق‌نما را، مزین کرده است. طرح اصلی قوس داخلی این طاق‌نما، با انواع اسلیمی ساده، دهان‌اژدری، تزیینات آژده-کاری، گل‌های ختایی به صورتی متقارن و برجسته گچ‌بری شده است (تصویر ۲۵). در فرورفتگی داخلی محراب نیز یک طرح طاق‌نما موجود است که با کتیبه‌ها و نقوش گیاهی و هندسی گچ‌بری شده است. این طرح طاق‌نما، نیز دارای قوسی تیزه‌دار می‌باشد که بر فراز دونیم ستون قرار گرفته که با گره‌سازی تزیین شده است (تصویر ۲۶). لچک‌های دو طرف آن نیز دارای دوایر و نقوش اسلیمی می‌باشد که از بین رفته و اثر کمی از آن باقی‌مانده است. قابی مربع شکل در بخش پایینی آن قرار دارد که با گره‌سازی (گره شش و شمسه) بسیار زیبایی گچ‌بری شده است (تصویر ۲۷). در بدنه داخلی محراب، جایی که نام سازنده محراب موجود است، در زیر این قسمت و همچنین در سمت مقابل آن، حاشیه‌ی ازگل‌ها و شکوفه‌های که با خطوط موازی (هاشور) و حفره‌های کوچک توخالی مزین شده‌اند، وجود دارد (تصویر ۲۹). مشابه این حاشیه گل، در محراب داخلی مسجد کرمانی به‌وفور دیده می‌شود (تصاویر ۱۲ و ۱۴). دورتا دور این گل‌ها را، نوازی باریکی از نقوش هندسی، تشکیل داده است (تصویر ۲۸).

تصویر ۲۳: کتیبه تاریخ ساخت محراب بیرونی مسجد کرمانی

ترتیب‌جام

مأخذ: (صالحی‌کاخکی، ۱۳۷۲: تصویر ۶۰-۲)

نقوش تزیینی: نقوش تزیینی این محراب، بسیار مشابه نقوش گچ‌بری محراب داخلی مسجد کرمانی است. نقوش شامل: نقوش اسلیمی که سطح داخلی آن با خطوط موازی (هاشور) و آژده‌کاری آراسته شده است، گل‌های ختایی و نقوش هندسی، هم به‌صورت ساده و گره‌سازی می‌شود.

دو حاشیه‌ای باریک کتیبه اصلی محراب را، احاطه کرده است؛ حاشیه اول، ترکیبی از نقوش گیاهی و گره است و حاشیه دوم از تکرار نقوش هندسی تشکیل شده است (تصویر ۲۴). بعد از این قسمت، بخش اصلی محراب، طاق‌نماست که بر روی دونیم ستون مشتمل بر نقوش گیاهی

تصویر ۲۴: طرح کاربرد نقوش هندسی در حاشیه دوم کتیبه اصلی محراب بیرونی مسجد کرمانی ترتیب‌جام

مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲۵: طرح اصلی طاق‌نمای محراب بیرونی مسجد کرمانی ترتیب‌جام

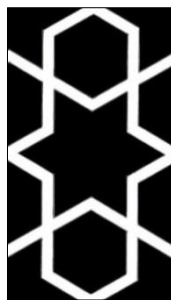
مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲۸: طرح کاربرد نقوش هندسی در حاشیه گل‌های ختایی

محراب بیرونی مسجد کرمانی تربت‌جام

مأخذ: نگارندگان

تصویر ۲۷: طرح کاربرد گره

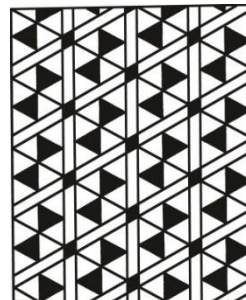
در فرورفتگی داخلی

محراب بیرونی مسجد

کرمانی تربت‌جام

مأخذ: (طرح از علی

راشدنیا)

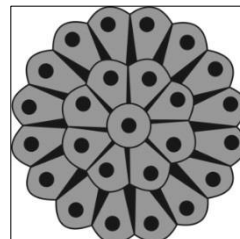
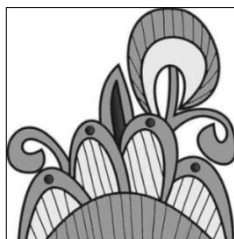
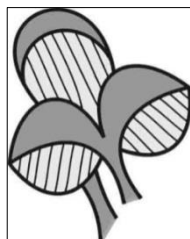

تصویر ۲۶: طرح کاربرد گره در

ستون‌نمای محراب بیرونی

مسجد کرمانی تربت‌جام

مأخذ: (طرح از علی راشدینیا)

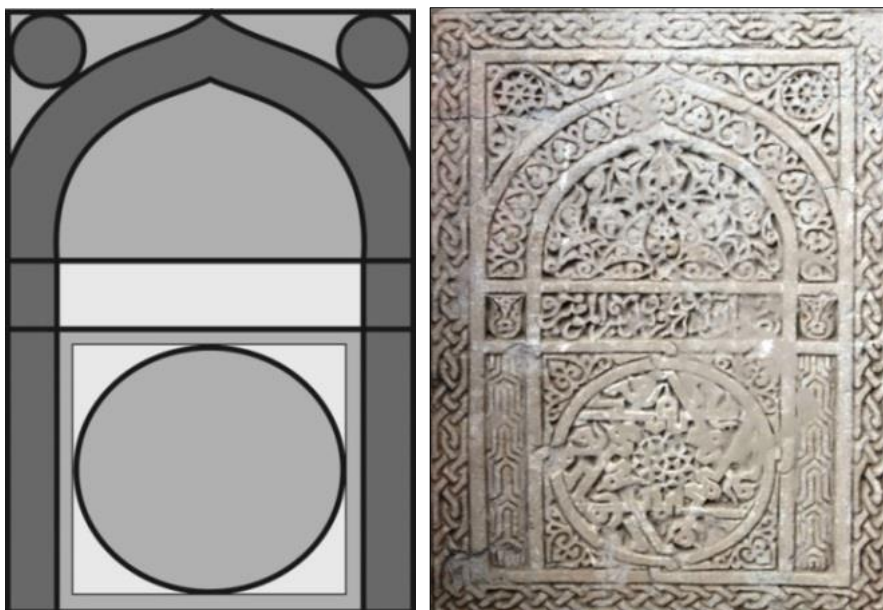
تصویر ۲۹: طرح گل‌های ختایی موجود در حاشیه بیرونی محراب بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام

مأخذ: نگارندگان

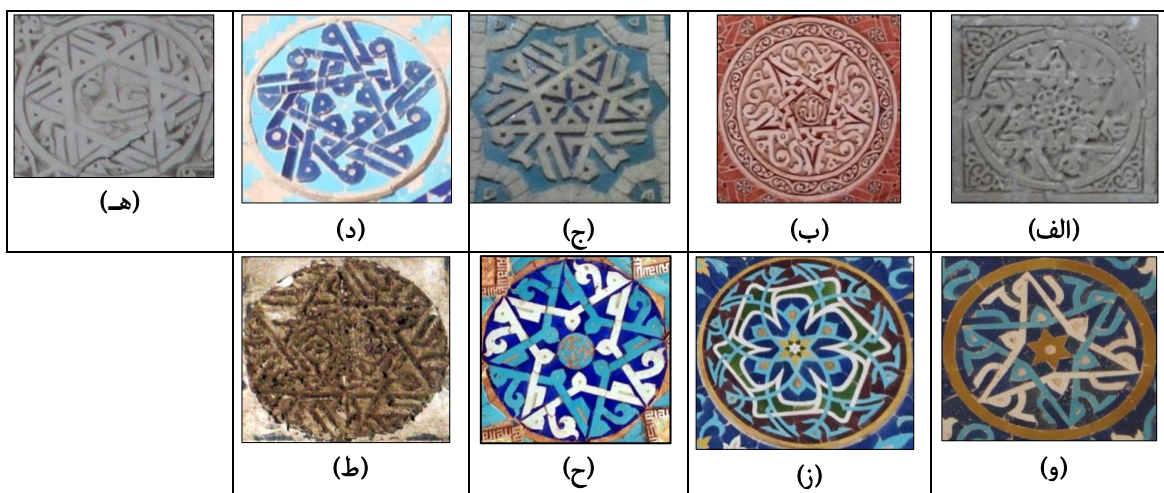
بیشتر در آثار قرن هشتم هجری از جمله در گنبد سلطانیه زنجان مربوط به اوایل قرن هشتم هجری (تصویر ۲۱ ب-ج)، مسجد جامع اشترجان (۷۱۵ق) (تصویر ۲۱ د)، امامزاده شاه احمد بن قاسم قم (۷۸۰ق) (تصویر ۲۱ ه)، مسجد جامع کرمان مربوط به دوره آل مظفر (تصویر ۲۱ و)، مسجد جامع یزد (۷۷۸ق) (تصویر ۲۱ ز-ح) و بقعه سید رکن‌الدین یا مدرسه رکنیه یزد، مربوط به سال ۷۲۵ هجری (تصویر ۲۱ ط) می‌توان دید.

بنابراین با توجه به وجوه مشترکی که بین این محراب‌نما (لوح گچی)، با طرح داخلی محراب بیرونی مسجد کرمانی وجود دارد، می‌توان گفت که این اثر نیز کار «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» و هم‌زمان با محراب‌های مسجد کرمانی ساخته شده است (صالحی‌کاخکی، ۱۳۷۲: ۱۳۱).

در ایوان مزار شیخ جام، محراب‌نمایی به شکل یک لوح گچی نیز وجود دارد که با کتیبه‌ها، نقوش اسلیمی و هندسی گچ-بری شده است (تصویر ۳۰). این لوح دارای نقشی زنجیرباف در حاشیه و قوس آن، با نقوشی قلب‌مانند، مزین شده است. در قسمت پایین این قوس، در قابی مستطیل شکل، کتیبه‌ای به قلم ثلث، شامل آیه ۱۳ از سوره الصّٰف؛ «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» دیده می‌شود. در پایین کتیبه مذکور، شمس‌ی که شش بار کلمه «محمد» به خط کوفی تکرار شده است، مشاهده می‌شود (تصویر ۳۱ الف). هرچند که چنین ترکیبی را، با اسامی خلفای راشدین و یا نام حضرت محمد (ص) در مساجد دوره سلجوقی مانند مسجد جامع گلپایگان (عزیزپور و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۲: ۵۱) و نیز مسجد گز اصفهان (هنرفر، ۱۳۴۴: ۱۹۰) هم می‌توان دید ولیکن رواج آن در این ترکیب بخصوص، آن‌هم در گچ‌بری

تصویر ۳۰: تصویر و طرح محراب‌نمای گچی (لوح گچی) موجود در داخل ایوان مزار شیخ جام تربت‌جام
 مأخذ: نگارندگان

تصویر ۳۱: نمونه‌هایی از کتیبه‌های کوفی «محمد» مربوط به سده هشتم هجری قابل مقایسه با کتیبه محراب‌نمای گچی (لوح گچی) موجود در داخل ایوان مزار شیخ تربت‌جام الف: مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)، ب. ج: سلطانیه زنجان (نگارندگان)، د: مسجد جامع اشترجان (نگارندگان)، ه: امامزاده شاه احمد بن قاسم قم (۷۸۰ هجری) (نگارندگان)؛ و: مسجد جامع کرمان (آل مظفر) (پوریا شکری، ۱۳۹۳)؛ ز. ح: مسجد جامع یزد (۷۷۸ ق) (Pickett, 1997: 154-155)، ط: بقعه سید رکن‌الدین یزد (پوریا شکری، ۱۳۹۳)

بررسی و نقد نظرات محققین در مورد تاریخ ساخت محراب‌های داخلی و بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت-جام

نظرات متعددی در مورد تاریخ ساخت محراب‌های مسجد کرمانی وجود دارد؛ بیشتر محققین معتقد هستند که این محراب‌ها متعلق به نیمه اول قرن هشتم هجری است: ویلبر (۱۳۴۶) در کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان تزیینات گچ‌بری قسمتی را که نمازخانه سنی می‌نامد از نظر سبک کار متعلق به نیمه اول قرن هشتم هجری / نیمه اول قرن چهاردهم میلادی می‌داند. او همچنین به دلیل وجود دری چوبی که دارای تاریخ رجب ۷۲۳ ق (مارس ۱۳۲۳ م) است، این احتمال را، می‌دهد که تاریخ تزیینات گچ‌بری با تاریخ در چوبی مطابقت داشته باشد.

نویسنده کتاب آثار باستانی خراسان، سازنده محراب داخلی را، «مسعود کرمانی» دانسته و نوشته است: «تاریخ محراب مسجد کرمانی از روی محراب دیگری که از دیواره خارجی مسجد کرمانی به طرف فضای سنگ‌فرش در آمده مشخص شده و به تصریح «اثنی عشر و سبع مائه ۷۱۲ هجری» است. (مولوی، ۱۳۵۵: ۴۴) همچنین قیصری هنرمند محراب داخلی را، «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» می‌داند و بنا بر قول مولوی تاریخ محراب‌ها را، ۷۱۲ ق بیان کرده است، وی همچنین اسلوب کتیبه ثلث کمربندی مسجد را، مشخصه اوایل قرن هشتم هجری می‌داند (قیصری، ۱۳۶۱: ۷۴.۷۳).

گلمبک با توجه به یک سری عناصر معماری از جمله طاق‌های مسجد کرمانی که آن‌ها را، مربوط به سال ۷۶۰ ق می‌داند، تزیینات گچ‌بری و با استناد به یک نسخه خطی، تاریخ ساخت محراب داخلی را، نیمه دوم قرن هشتم هجری می‌داند و هنرمند محراب را، «خواجو زکی (?)» بن محمد بن مسعود کرمانی خوانده است (گلمبک، ۱۳۶۴: ۲۵). دانشدوست در مورد محراب بیرونی نوشته است: «گچ‌بری‌های این محراب با گچ‌بری‌های محراب داخلی مسجد کرمانی تطبیق می‌نماید و در یک زمان، توسط «مسعود کرمانی (?)» ساخته شده است، زیرا نام «مسعود کرمانی» و کتیبه تاریخ این محراب، فرو ریخته بود ولی قطعات آن را، یافته و مرمت نمودیم با وجود شکستگی‌های که دارد سال ۷۲۸ ق یا ۷۱۸ ق

را، می‌توان در آن تشخیص داد. اگر چنین باشد تاریخ ایجاد مسجد کرمانی را، هم می‌توان در همین حدود دانست». بنابراین او، «مسعود کرمانی» را، هنرمند سازنده محراب خوانده است (دانشدوست، ۱۳۶۴: ۶۱-۶۲). پوپ نیز هنرمند این محراب را، «خواجو زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» معرفی کرده است (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۵۴۳/۲).

اوکین معتقد است که زمان بازسازی، گچ‌بری‌ها و طاق‌های متقاطع مسجد کرمانی، مربوط به یک زمان نبوده، وی همچنین بیان می‌دارد که هنگام بازدید او از مسجد، قابی که در بردارنده امضاء هنرمند محراب بوده، گمشده و عکسی که از این کتیبه موجود است از کیفیت بالایی برخوردار نیست، ولی با این اوصاف تاریخ مسجد کرمانی و گچ‌بری‌های آن را، تاریخی مابین سال‌های ۷۱۲ تا ۷۲۸ ق معرفی می‌کند (O'kane, 1995: 90). صالحی‌کاخکی و تقوی نژاد نیز، در مقاله خود به ارائه نموداری پرداخته‌اند که اطلاعاتی در مورد نسب‌نامه پیشنهادی هنرمندان گچ‌بر کرمانی دارد. طبق این نمودار هنرمند محراب‌های مسجد کرمانی «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» معرفی شده است. همچنین در این مقاله، محراب داخلی مسجد کرمانی به قرن هشتم هجری منسوب شده که دلایل کافی برای آن موجود نیست. نظرات ارائه شده توسط محققین در مورد تاریخ ساخت محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام، به نظر جای تأمل و بررسی دارند. با توجه به قرائت صحیح کتیبه: «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» محققینی مانند «گلمبک» و «پوپ» یک نسل از هنرمند این محراب را، (خواجو بن زکی)، همچنین مولوی و دانشدوست سه نسل از هنرمند این محراب را، (خواجو بن زکی بن محمد) از قلم انداخته‌اند. مسعود کرمانی که سازنده محراب گچ‌بری امام‌زاده ربیع‌خاتون اشترجان به تاریخ ۷۰۸ ق است، گویا در اوایل قرن هشتم هجری، دست‌اندر کار خلق محراب‌های گچ‌بری بوده است، درحالی‌که امضاء مندرج در محراب‌های مسجد کرمانی «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» است که اگر فاصله هر نسل را، حدود بیست تا بیست و پنج سال، در نظر بگیریم، در حدود حداقل شصت تا هفتاد و پنج سال فاصله زمانی وجود دارد. در صورت پیوند فامیلی این هنرمند «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» با «مسعود

کرمانی» هنرمند سازنده «محراب امامزاده ربیع‌ه خاتون» (۷۰۸ق) این تاریخ‌ها یقیناً نمی‌تواند، صحیح باشد.

قیصری نیز به نقل از مولوی و با توجه به کتیبه کمربندی مسجد، محراب‌ها را، به نیمه اول قرن هشتم هجری منسوب کرده که قانع‌کننده نیست، زیرا کتیبه کمربندی مسجد کرمانی، با توجه به ظرافت نقوش و کتیبه‌های آن، بیشتر به نیمه دوم قرن هشتم هجری شباهت دارد تا نیمه اول قرن هشتم هجری.

دلایلی در انتساب محراب‌های مسجد کرمانی به نیمه دوم قرن هشتم هجری / ربع اول قرن نهم هجری

با توجه به این‌که هنرمندان سازنده هر دو محراب مسجد کرمانی تربیت‌جام، هنرمندی کرمانی به نام؛ «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» است و آثاری دیگر از این هنرمندان گچ‌پر نیز در قرن هشتم هجری همانند؛ محراب امامزاده ربیع‌ه خاتون اشترجان، عمل مسعود کرمانی (۷۰۸ق) (ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۵۰)، محراب طبقه اول مسجد کوچک‌میر نطنز، عمل حیدر کرمانی (اواسط قرن هشتم

هجری) (صالحی‌کاخکی و راشدنیا، ۱۳۹۵: ۲۹-۹)، محراب طبقه دوم مسجد کوچک‌میر نطنز، منسوب به هنرمندان کرمانی (اواسط قرن هشتم هجری) (همان) و محراب آرامگاه میر زبیر سیرجان، منسوب به هنرمندان کرمانی (حدود ۷۵۱ق) (حاتمی، ۱۳۷۴: ۱۱۶-۱۱۵) موجود است در برخی موارد می‌توان یک سیر پیشرفت در ظرافت و پیچیدگی نقوش و کتیبه‌های گچ‌بری این هنرمندان نسبت به سایر هنرمندان گچ‌پر کرمانی مشاهده کرد که در گچ‌بری‌های مسجد کرمانی تربیت‌جام به اوج خود می‌رسد که در زیر به این موارد می‌پردازیم.

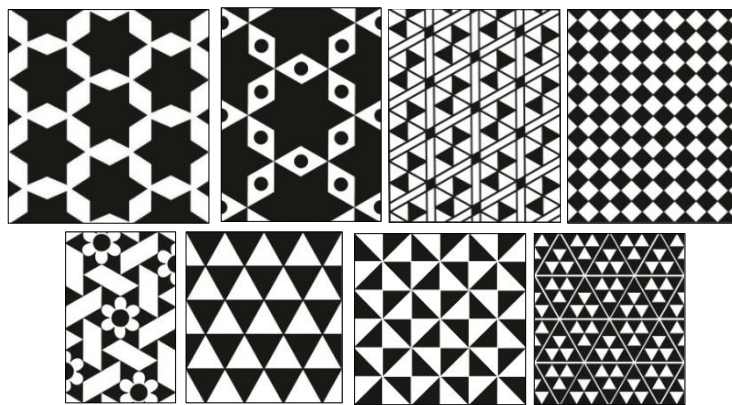
. نحوه ترکیب‌بندی اسلیمی‌های موجود در لابه‌لای کتیبه اصلی محراب مسجد کرمانی تربیت‌جام که معمولاً با فشردگی و شلوغی خاص همراه بوده و دارای عناصر اسلیمی پرکار با تزئینات فراوان (هاشورها و آژده‌کاری‌ها) از جمله ویژگی‌های مشترک هنرمندان کرمانی است. این فشردگی و شلوغی را، بیشتر در محراب داخلی مسجد کرمانی نسبت به سایر محراب‌های این هنرمندان می‌توان دید (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲: فشردگی و شلوغی اسلیمی‌های موجود در کتیبه اصلی محراب داخلی مسجد کرمانی تربیت‌جام
مأخذ: نگارندگان

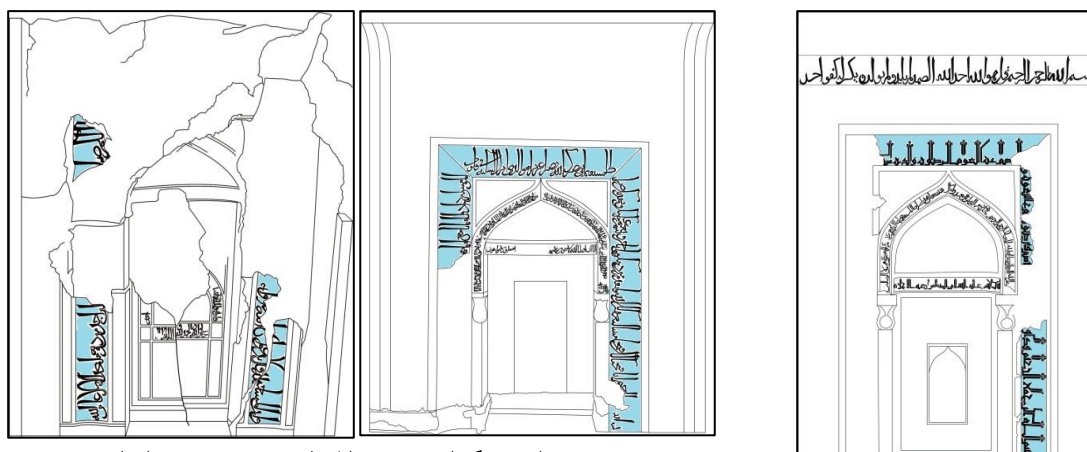
است، به طوری‌که بیش از ده نمونه از این تزئینات را، می‌توان در این محراب مشاهده کرد (تصویر ۲۳).

تزئینات آژده‌کاری به کار رفته در محراب داخلی مسجد کرمانی بسیار متنوع‌تر از سایر محراب‌های هنرمندان کرمانی

تصویر ۳۳: طرح هفت نمونه از انواع آژده‌کاری‌های هندسی موجود در محراب داخلی مسجد کرمانی تریت‌جام
 مأخذ: طرح از علی راشدنیا

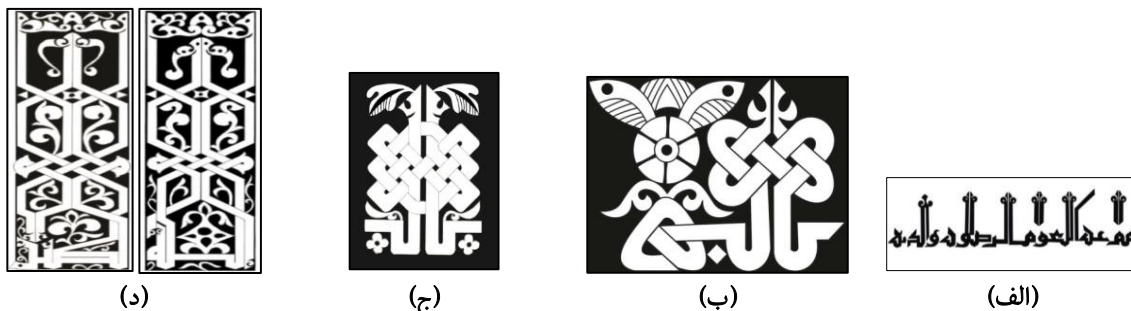
خط کوفی که زینت‌بخش حاشیه محراب امام‌زاده ربیع‌ه خاتون اشترجان، عمل مسعود کرمانی (۷۰۸ق) است در محراب‌های مسجد کرمانی تریت‌جام، جای خود را، به قلم ثلث داده است. (تصاویر ۳۴ و ۳۵).

تصویر ۳۵: کتیبه ثلث (زمینه رنگی) در حاشیه (الف)؛ محراب داخلی و (ب)؛ بیرونی مسجد کرمانی تریت‌جام
 مأخذ: نگارندگان

تصویر ۳۴: کتیبه کوفی (زمینه رنگی) در حاشیه محراب امام‌زاده ربیع‌ه خاتون اشترجان
 مأخذ: نگارندگان

خط کوفی به کار رفته در محراب مسجد کرمانی تریت‌جام در مقایسه با کتیبه‌های کوفی به‌کار رفته در سایر محراب‌های هنرمندان کرمانی از ظرافت، پیچیدگی و ریزه‌کاری‌های بیشتری برخوردار است (تصویر ۳۶ الف-د).

تصویر ۳۶: کاربرد کتیبه کوفی در محراب‌های (الف) امام‌زاده ربیع‌ه خاتون اشترجان (ب) محراب طبقه اول مسجد کوچه میر نطنز (ج) محراب طبقه دوم مسجد کوچه میر نطنز (د) محراب مسجد کرمانی تریت‌جام مأخذ: نگارندگان

کرمانی را، به ربع آخر قرن هشتم هجری (نیمه دوم قرن هشتم هجری) / ربع اول قرن نهم هجری منسوب نمود (تصویر ۳۷ الف-ه).

با توجه به ظرافت نقش‌ها و کتیبه ثلث مسجد کرمانی تربت- جام که از الف و لام‌های کشیده و باریک‌تر و طراحی ظریف- تری، نسبت به آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی قبل از خود، برخوردار است، می‌توان تاریخ ساخت محراب‌های مسجد

(الف)

(ب)

(ج)

(د)

(هـ)

تصویر ۲۷. کتیبه ثلث در؛ (الف) محراب امامزاده ربیعہ خاتون اشترجان؛ (ب) محراب طبقه اول مسجد کوچکہ میر نطنز (ج) محراب آرامگاه میر زبیر سیرجان (د) محراب داخلی و (ه) کتیبه کمر بندی مسجد کرمانی تربت‌جام

ماخذ: نگارندگان

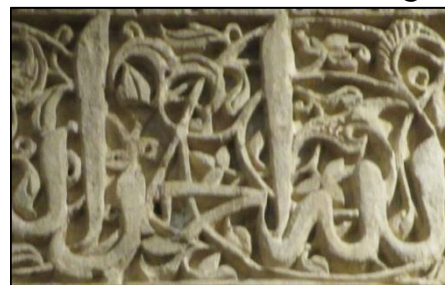
زمینه کتیبه‌های گچ‌بری مسجد کرمانی تربت‌جام در قیاس با کتیبه‌های گچ‌بری دیگر هنرمندان گچ‌بر کرمانی بسیار فشرده‌تر و شلوغ‌تر است، به نحوی که زمینه اصلی کتیبه قابل مشاهده نیست و تمامی فضای بین کتیبه‌ها با ساقه‌ها، انواع اسلیمی، گل‌ها، غنچه و برگ‌های ختایی، برگ و برگچه‌ها و خطوط ماریج پر شده است. (تصویر ۲۸ الف-ه)

(ج)

(ب)

(الف)

(هـ)

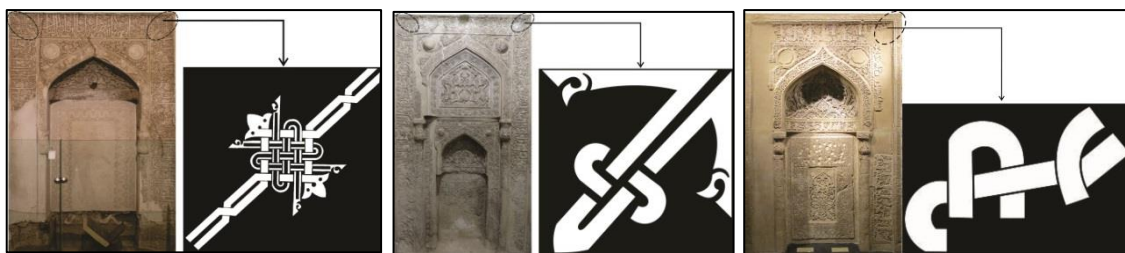
(د)

تصویر ۲۸: درجه شلوغی و فشرده‌گی زمینه کتیبه‌های؛ (الف) محراب امامزاده ربیعہ خاتون اشترجان؛ (ب) محراب طبقه اول مسجد کوچکہ میر نطنز (ج) محراب آرامگاه میر زبیر سیرجان (د) محراب داخلی و (ه) کتیبه کمر بندی مسجد کرمانی تربت‌جام

ماخذ: نگارندگان

در محراب مسجد کرمانی تربت‌جام بسیار پیچیده و پُرکارت‌تر است (تصویر ۳۹).

تزیینی گره مانند در گوشه (زاویه ۴۵ درجه) کتیبه اصلی محراب‌های هنرمندان کرمانی موجود است که این فرم تزیینی

تصویر ۳۹: کاربرد تزئین‌گرمانند در گوشه‌های (زاویه ۴۵ درجه) کتیبه اصلی (الف) محراب امام‌زاده ربیع‌ه خاتون اشترجان (ب) محراب طبقه اول مسجد کوچه میر نطنز؛ (ج) محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
 ماخذ: نگارندگان

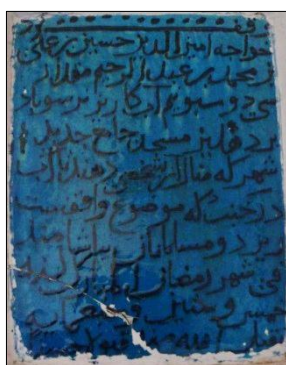
جمع‌بندی و تحلیل یافته‌ها

با توجه به وجود نقاط اشتراک بین نقوش و کتیبه‌های محراب‌های مسجد کرمانی با محراب‌های مربوط و منسوب به هنرمندان کرمانی و سیر پیشرفت آن‌ها که در بالا ذکر شد، می‌توان به‌طور کلی محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام را، به نیمه دوم قرن هشتم هجری / ربع اول قرن نهم هجری تاریخ‌گذاری کرد. همچنین با ذکر دلایلی دیگر، تاریخ‌گذاری دقیق‌تری را می‌توان برای این محراب‌ها یافت، از آن جمله: با توجه به این‌که هنرمند این دو محراب «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» است و با در نظر گرفتن نسبت خانوادگی بین «مسعود کرمانی» هنرمند محراب امام‌زاده ربیع‌ه خاتون اشترجان (۷۰۸ق) که گویا در اوایل قرن هشتم هجری در خلق محراب‌های گچ‌بری دستی داشته است و «خواجو»، هنرمند دو محراب مسجد کرمانی که سه نسل بین آن‌ها فاصله وجود دارد و با در نظر گرفتن فاصله هر نسل در حدود بیست تا بیست و پنج سال، حداقل شصت تا هفتاد و پنج سال فاصله زمانی وجود دارد، دوم این‌که طبق نظر گلمبک، اگرچه در طرح کلی این دو اثر، وجوه تشابهی دیده می‌شود، اما از نقطه‌نظر سبک در بعضی جزئیات، تفاوت‌های دیده می‌شود که از آن جمله طبیعت‌گرایی در نمایش گل‌ها، مسطح‌تر بودن نقوش گیاهی لوح‌های گچی، نسبت به محراب‌های ایلخانی را، نام می‌برد و آن را، از خصوصیات تزئینات اواخر قرن هشتم هجری / اواخر قرن

چهاردهم میلادی می‌داند. وی در ادامه خاطر نشان می‌کند که طاق‌های خوانچه پوش در مسجد کرمانی، تحول محسوسی را، پس از آن‌که در مسجد عتیق به مرحله اجرا درآمده، ارائه می‌دهند که این پیشرفت و تحول را، در یک سری بناها که در حدود اواسط قرن هشتم هجری / اواسط قرن چهاردهم میلادی آغاز و تا اواسط قرن نهم هجری / اواسط قرن پانزدهم میلادی ادامه یافت، می‌توان دید، مانند مدرسه مظفریه در مسجد جامع اصفهان که در سال ۷۶۸. ۷۷۸ق ایجاد گردیده است. از نظر سبک بنا طاق‌های مسجد کرمانی مربوط به تاریخی در حدود ۷۶۲ق/ ۱۳۶۰م است. با توجه به فاصله زمانی استاد گچ‌بری (مسعود کرمانی) محراب امام‌زاده ربیع‌ه خاتون اشترجان (۷۰۸ق) با استاد گچ‌بری (خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی) محراب مسجد کرمانی که سه نسل فاصله دارد. تاریخ طاق‌های مذکور را، نیز با همین فاصله زمانی می‌توان فرض کرد که مسجد کرمانی، کمی پس از تعمیر قرن هشتم هجری / قرن چهاردهم میلادی احداث گردیده است (گلمبک، ۱۳۶۴: ۲۵). علاوه بر موارد مذکور و دلایل گلمبک؛ کاشی‌های قبر منتسب به استاد کرمانی که از نوع زیر لعابی (تصویر ۴۰) و مشابه دو لوح کاشی، در «مسجد جامع یزد» (دانش- یزدی، ۱۳۸۷: ۱۴۹-۱۴۸) از نیمه دوم قرن هشتم هجری که دلیل محکمی بر انتساب آن به این برهه زمانی است (تصاویر ۴۱ الف-ب).

تصویر ۴۰: قبر منتسب به استاد کرمانی با کاشی‌های زیر لعابی واقع در فضای داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام
 مأخذ: نگارندگان

(ب)

(الف)

تصویر ۴۱: الف؛ کاشی نبشته موجود در مسجد جامع یزد؛ نیمه دوم قرن هشتم هجری ب؛ کتیبه وقف موجود در مسجد جامع یزد؛ ۷۶۵ هجری
 مأخذ: (پوریا شکری، ۱۳۹۳)

نتیجه‌گیری

وجود گچ‌بری‌های شاخص و پُرکاری همچون محراب‌ها، محراب‌نما (لوح گچی)، کتیبه کمربندی، لوح‌های گچی مشبک و غیره در مسجد کرمانی مجموعه مزار شیخ‌جام، این سؤالات را، مطرح نمود که مسجد کرمانی تربت‌جام و محراب‌های آن، دارای چه ویژگی‌های بصری است و دلایل انتساب محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام، به نیمه دوم قرن هشتم هجری / ربع اول قرن نهم هجری چیست؟ در این مسیر، ابتدا به واریسی مطالعات انجام‌شده، پرداخته و سپس به مطالعه میدانی اثر مورد مطالعه و آثار مشابه همچون محراب امام‌زاده ربیع‌خاتون اشترجان (عمل مسعود کرمانی)، محراب طبقه اول مسجد کوجه‌میر نطنز (عمل حیدر کرمانی)، محراب طبقه دوم مسجد کوجه‌میر نطنز (منسوب به هنرمندان کرمانی)، آرامگاه میر زییر سیرجان (منسوب به هنرمندان کرمانی) محراب و دیگر تزیینات گچ‌بری و تهیه عکس از جزئیات آثار مورد مطالعه، مبادرت شد.

در ادامه کار، به طراحی و آنالیز ساختار، کتیبه‌ها و نقوش گچ‌بری‌های مسجد کرمانی مجموعه مزار شیخ‌جام و سایر آثار مشابه، اقدام گردید و از طریق مطالعه تطبیقی آن‌ها باهم، شواهد، ادله و مستندات مبنی بر انتساب تزیینات گچ‌بری مسجد کرمانی مجموعه مزار شیخ‌جام، به نیمه دوم قرن هشتم هجری / ربع اول قرن نهم هجری ارائه گردید.

نحوه ترکیب‌بندی اسلیمی‌های موجود در لابه‌لای کتیبه اصلی که با فشردگی و شلوغی خاصی همراه است، تزیینات آژده‌کاری بسیار متنوع، جایگزین شدن قلم‌ثلث به جای خط کوفی در حاشیه محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام نسبت به متقدم‌ترین محراب این هنرمندان (محراب امام‌زاده ربیع‌خاتون اشترجان؛ ۷۰۸ ق)، ظرافت نقش‌ها و کتیبه‌ثلث مسجد کرمانی تربت‌جام که از الف و لام‌های کشیده و باریک‌تر و طراحی ظریف‌تری، نسبت به آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی قبل از خود برخوردار است، پیچیده و پُرکار بودن فرمی گره‌مانند در گوشه کتیبه اصلی مسجد کرمانی تربت‌جام نسبت به نمونه‌های قبلی و غیره از جمله ویژگی‌های است که

به‌مرور زمان در گچ‌بری‌های مسجد کرمانی تربت‌جام به اوج ظرافت و پیچیدگی خود رسیده است.

گلمبک بر اساس عناصر معماری همچون طاق‌های خوانچه پوش در مسجد کرمانی که استفاده از آن در حدود اواسط قرن هشتم هجری تا اواسط قرن نهم هجری ادامه دارد، طبیعت‌گرایی در نمایش گل‌ها و مسطح‌تر بودن نقوش گیاهی لوح‌های گچی، نسبت به محراب‌های ایلخانی، محراب‌هایی مسجد کرمانی را، به نیمه دوم قرن هشتم هجری منسوب می‌کند. علاوه بر موارد مذکور و ادله گلمبک، با ذکر دلایلی دیگر همچون؛ با توجه به این‌که هنرمند دو محراب مسجد کرمانی؛ «خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی» است و با در نظر گرفتن نسبت خانوادگی بین «مسعود کرمانی» هنرمند محراب امام‌زاده ربیع‌خاتون اشترجان (۷۰۸ق) و «خواجو»، هنرمند دو محراب مسجد کرمانی که سه نسل بین آن‌ها و با در نظر گرفتن فاصله هر نسل در حدود بیست تا بیست و پنج سال، حداقل شصت تا هفتاد و پنج سال فاصله زمانی بین «مسعود کرمانی» و «خواجو» وجود دارد. کاشی‌های قبر منتسب به استاد کرمانی که از نوع زیر لعابی و مشابه دو لوح کاشی، در «مسجد جامع یزد» از نیمه دوم قرن هشتم هجری که مهر تأییدی بر انتساب آن به این زمان؛ نیمه دوم قرن هشتم هجری / ربع اول قرن نهم هجری است.

سپاس‌گزاری

در این فرصت لازم است تا از راهنمایی‌ها و مساعدت‌های ارزشمند دکتر بهاره تقوی‌نژاد، آقایان پوریا شکری، حامد طهماسبی زاوه و همچنین از علی راشدینا که زحمات طراحی بخشی از نقوش را، بر عهده داشتند، قدردانی شود.

فهرست منابع

۱. افشار، ایرج. (۱۳۷۴). *یادگارهای یزد، معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی*. ج ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲. بختیاری‌شهری، محمود. (۱۳۸۵). «نظری اجمالی به مساجد دوره ایلخانی در خراسان»، *اثر*، (شماره‌های ۴۰ و ۴۱)، ۳۰-۴۴.
۳. پوپ، آرتور ایهام، و فیلیس اکرم. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران*. ج ۳. ترجمه نجف دریابندری و دیگران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۴. حاجی‌قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۲). *گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*. دفتر یازدهم. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات: روزنه.

۵. حلیمی، محمدحسین. (۱۳۹۰). *زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان*. تهران: قدیانی.

۶. دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۴). «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت‌جام»، *اثر*، (شماره‌های ۱۰ و ۱۱)، ۷۶-۵۸.

۷. دانش‌یزدی، فاطمه. (۱۳۸۷). *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*. یزد: سبحان نور.

۸. راشدینا، زهرا. (۱۳۹۳). «مطالعه ویژگی‌های تزئینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی و پراکندگی آن در قرن هشتم هجری». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.

۹. شاطریان، رضا. (۱۳۹۰). *تحلیل معماری مساجد ایران*. تهران: نوپردازان.

۱۰. صابرمقدم، فرامرز. (۱۳۸۳). *مجموعه آرامگاهی مزار شیخ احمد جام: تجلی‌گاه عرفان، هنر و معماری*. مشهد: سنبله.

۱۱. صالحی‌کاخکی، احمد. (۱۳۷۲). «معماری ایران در شرق خراسان (تربت‌جام و تایباد) از قرن پنجم تا دوازدهم هجری». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.

۱۲. صالحی‌کاخکی، احمد، و بهاره تقوی‌نژاد. (۱۳۹۶). «جستاری در نسب‌شناسی و ویژگی‌های سبک فردی هنرمندان گچ‌بری در قرن هشتم هجری»، *پژوهش‌های معماری اسلامی*، (شماره ۱۴)، ۱۰۶-۸۴.

۱۳. صالحی‌کاخکی، احمد، و زهرا راشدینا. (۱۳۹۵). «تاریخ-گذاری محراب‌های مسجد کوچک‌میر نطنز»، *مطالعات معماری ایران*، (شماره ۱۰)، ۳۰-۹.

۱۴. صالحی‌کاخکی، احمد، و همکاران. (۱۳۹۵). «مطالعه ویژگی‌های تزئینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی در دوره ایلخانی تا ابتدای دوره تیموری»، *نگره*، (شماره ۳۷)، ۳۱-۱۹.

۱۵. عزیزپور، شادابه و احمد صالحی‌کاخکی. (۱۳۹۲). *نقوش و کتیبه‌های مساجد جامع گلپایگان، اردستان و زواره*. اصفهان: گلدسته.

۱۶. عقابی، محمد مهدی، ۱۳۷۶. *دائرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی / ۲ (بناهای آرامگاهی)*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
۱۷. *قرآن کریم*.
۱۸. قیصری، ابراهیم. (۱۳۶۱). «تربت‌جام و تایباد»، *فرهنگ ایران زمین*، (شماره ۲۵)، ۶۴-۹۷.
۱۹. کیانی، محمد یوسف. (۱۳۸۷). *معماری ایران (دوره اسلامی)*. تهران: سمت.
۲۰. گلمبک، لیزا. (۱۳۶۴). «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام»، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، *اثر* (شماره‌های ۱۰ و ۱۱)، ۱۶-۵۷.
۲۱. مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۵). *آثار باستانی خراسان؛ شامل آثار و ابنیه تاریخی جام و نیشابور و سبزوار*. ج ۱. تهران: انجمن آثار ملی.
۲۲. هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۴۴). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان؛ آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان*. اصفهان: کتاب‌فروشی ثقفی.
۲۳. ویلبر، دونالد. (۱۳۴۶). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
24. Pickett, Douglas. (1997). *Early Persian tilework: the medieval flowering of kāshī*. Madison; London: Fairleigh Dickinson University Press: Associated University Presses.
25. O'kane, Bernard. (1995). *Natanz and Turbat – I Jam , New Light on Fourteenth Century Iranian Stucco. Studies in Persian Art and Architecture*, [Cairo]: The American University in Cairo press.

